

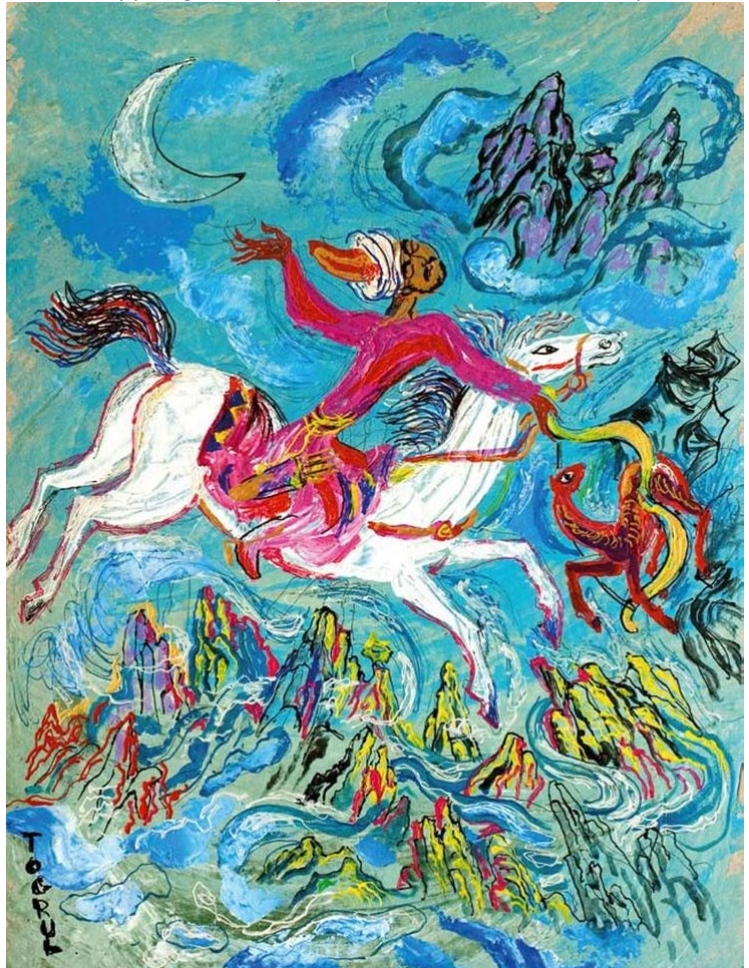
«Ozan» və «aşiq» türklüyün pasportudur, onun həm yer-yurd adlarımızda (Ozanlar məhləsi, Ozan kəndi, Ozan ocağı, Ozan qəbri, Ozan yolu və s.), həm də folklorumuzun müxtəlif nümunələ-rində bu günədək qorunub saxlanması təsadüfi deyil.

Türkmən alimi B.Karriyev «Koroğlu»dan danışanda eposun ilk əvvəl Azərbaycanda doğulduğunu, sonra qonşu ölkələrə yayıldığını göstərir. Bu fikirlə, demək olar ki, «Koroğlu»dan yazan bütün araşdırıcılar razılaşırlar. Qəhrəmanlıq eposları ilə bir sırada «Əsli-Kərəm», «Aşiq Qərib», «Tahir-Zöhrə» kimi eşq dastanlarının da kökü Qafqazda göstərilir, onların da buradan bütün Orta Asiya və digər ölkələrə yayılması hansısa bir qanunauyğunluqdan irəli gəlmirmi? Deməli, türk epik ənənəsinin yaranıb yayılma istiqaməti Şərqdən Qərbə doğru deyil, əksinə Qərbdən – Azərbaycandan Şərqə – Orta Asiyadır. Epik vüsət Azərbaycan türklərinin poetik yaradıcılığında daha yüksək olmuşdur. Faktlar göstərir ki, ozan oğuzların Qafqazda və Ön Asiyada fəaliyyətdə olmuş qopuz ustasına verilən addır. Və görəsən. qam, şaman, akın, baxşı, aşiq, varsaq, yanşaq, altınçı, manasçı – jomokçu, sesene, koroğluxan sırasında ozanın yeri, rolu necədir? Onun doğulub yetişdiyi konkret məkan haradır? Eləcə də oğuznamə yaradıcılarına bütün türk dünyasında eyni ad verilməməsinin izahı varmı? Və

bu sənət kökdən, çox dərin qatlardan gələrək türkün ayağı dəyən bütün yerlərə səpələnibsə, nə səbəbə Altaydan başlamış Azərbaycana və Antaliyaya qədər uzanan ərazidə hər bölgə dastan-oğuznamə düzüb-qoşan sənətkara eyni ad – ozan adı verməyib? Bu suallar özlüyündə bir çox müəmmalı məsələlərə aydınlıq gətirir. Ozanın varisliyi təkcə sufi ocaqlarında Əhməd Yasəvi, Yunus İmrə və Qazi Bürhanəddinin qələmi ilə yazı yaddaşına köçürülmüş, xalq arasında isə ancaq Qafqaz və Ön Asiyada xatırlanmışdır. Bayatılarda da ozanın yazıya, qələmə bağlılığı xüsusi vurğulanır və o: «Gündüz olan işləri gecə yazan» şəxs kimi təmindir.

Dünya mədəniyyəti xəzinəsində nadir yaradıcılıq hadisələrindən biri olan **oğuznamə dil, üslub, poetik struktur, ideya-məzmun baxımından yalnız türk xalqlarının bir qrupuna məxsusluğuna baxmayaraq, epik ənənəyə xas ən böyük ədəbi abidələrlə yanaşı durmuş, hətta bir sıra cəhətləri ilə onlardan seçilib spesifik xüsusiyyətli mənəvi dəyərlər sırasına daxil edilmişdir.** Oğuznamələr min il əvvəl yazıya alınıb ən mötəbər kitabxanaları bəzəsə də, çox az öyrənilmişdir. Bu bədii forma oğuz türklərinin folklorunda çox qədim dövrlərdə meydana gəlib, orta əsrlərdə qələmə alınaraq tarixləşməklə şifahi şəkildə xalq arasında yaşamaq ömrünü başa çatdırmışdır. Lakin oğuzların varislərinin gen yaddaşında elə izlər buraxmışdır ki, sonrakı çağlarda meydana gələn mənəvi mədəniyyətin hər birində onun ruhu, ilıq nəfəsi hiss olunur. Başqa sözlə, oğuznamələrin özülü üzərində yeni formalar yaranıb yayılmış, ozanlıqın başqa sinkretik yaradıcılıq sənəti ilə – aşıqlıqla əvəzlənməsi nəticəsində dastan, nağılların, eləcə də yazılı ədəbiyyatda qisə, məsənəvilərin içərisində əridilmişdir.

«Oğuznamə» nədir? Onun epik ənənədə yeri, epik janrlar sırasında mövqeyi necədir? Sərhədləri, digər bədii formalardan fərqlənən əlamətləri varmı? - sorğularını cavablandırmaq məqsədi güdən mülahizələr mübahisəli görünür və məsələyə aydınlıq gətirmək əvəzinə başqa suallar meydana gətirir. **İlk olaraq** deyə bilərik ki, **çoxları «oğuznamə»ni dastanla eyniləşdirir, mətn daxilində işlənən yer-yurd adlarını konkret tarixi-coğrafi məkan kimi götürüb hansı xalqa məxsusluğunu əsaslandıraraq «möhür-damğa» sayır.** Lakin bir qayda olaraq dastan və nağıllarda coğrafi məkan şərti xarakter daşıyır. Belə ki, türkmən dastanlarında qəhrəmanların doğulub fəaliyyət göstərdiyi ərazi Gürcüstan və Azərbaycan, rus blinalarında Qafqazdır. Bizim dastanların da baş obrazları çox hallarda yurdumuzdan çox-çox uzaqlarda – Çində, Hindistanda, Bağdadda dünyaya göz açıb mübarizəyə qoşulurlar. Qərribə səslənsə də, folklorlarda dünya sərhədlərə, bölgələrə bölünmür, bəşər oğlunun ümumi evi kimi götürülür. Obrazların fəaliyyət, davranış və münasibətlərində yalnız onlara məxsus, yaxud əlçatmaz yer yoxdur. Çoxəsrlik nağıl və dastanlar yerliçilikdən tamamilə uzaqdır. Yer üzündə çətinliklə də olsa, hər şeyi qazanmaq mümkündür. Məkana tamam başqa prizmadan baxış nəzərə çarpır: məsələn, **yaxın və uzaq ölkələrdən** danışılır. «Yaxın» deyəndə hamının tanıdığı, bələd olduğu yerlər, «uzaq» deyəndə isə sirli, möcüzələrlə dolu ərazilər başa düşülür. Birincilər doğulub boya-başa çatmaq, ikincilər isə arzu və istəkləri həyata keçirmək üçündür. İlk baxışda tapılması mümkünsüz varlıqlar qeyri-adi qüvvələrin köməyi ilə üzə çıxarılır. Səmərqəndin, yaxud Bağdadın adı çəkilsə də, konkret həmin şəhərlərdən danışılmadığı asanlıqla duyulur, «uzaqlıq» çərçivəsində yerləşən

müəmmalı diyardan söz getdiyi üçün möcüzəli qalalar, bağçalar, gül bağları, hovuzlar təsvir edilir. Folklorun epik ənənəsində məkanın **yuxarı-aşağı** ünvanları da var.

Gerçəklik təsiri bağışlayan coğrafi-məkan nağıl və dastanlarda o qədər şərtidir ki, bəzən tanış ərazi başı qarlı dağlarla, coşqun çaylarla, şirin sulu dənizlərlə əhatə olunur. Lakin bu da həqiqətdir ki, oğuznamələrdə coğrafi-məkan şərtilikdən uzaqdır, gerçəkliyə meyillidir, xüsusilə yurd – məkan anlayışına fərqli baxış özünü göstərir. «Dədə Qorqud» məhz bu cəhəti ilə epos ənənəsindən ayrılır.

İkinci qənaətdə oğuznamə türk soylarının mühüm qolunun – oğuzların fəaliyyətinə güzgü tutan «**ədəbi-tarixi qaynaqdır**». K.Vəliyev türk alimlərinin tədqiqatlarını ümumiləşdirərək belə fikrə gəlir ki, «Oğuznamə – oğuz eposudur. Oğuznamə oğuz tarixidir. Oğuznamə – oğuz mədəniyyətinin nəsildən-nəslə keçə-keçə yaşayan həyat kitabıdır». ¹ Bu müddəaların heç birinə etiraz etmək mümkün deyil, olduqca doğru və gərəqli hökmlərdir. Lakin o qədər ümumdür ki, onları dastana, rusların blinalarına aid etsək, yenə də doğruluğu şübhə oymaz. «Dastan – türk eposudur. Dastan - tarixidir. Dastan – türk mədəniyyətinin nəsildən-nəslə keçə-keçə yaşayan həyat kitabıdır». Deyənləri kimsə inkar edə bilərmi? Cavab verə bilərsiniz ki, oğuznamə elə dastandır, burada söz oyunu ilə baş aldatmağın nə mənası var? Elə isə gəlin həmin fikirləri türk xalqı ilə heç bir əlaqəsi olmayan yaradıcılıq formasına tətbiq edək: «Blina – rus eposudur. Blina - tarixidir. Blina – rus mədəniyyətinin nəsildən-nəslə keçə-keçə yaşayan həyat kitabıdır». Bu eksperimentlə heç də yaradıcılığına böyük hörmət bəslədiyimiz alimin fikirlərinin dəyərini azaltmaq istəmirik. Sadəcə olaraq oğuznamənin fərdi xüsusiyyətlərini, onu başqa formalardan ayrılan tərəflərini, spesifikliyini üzə çıxartmağın vacibliyini nəzərə çatdırmaq və bir neçə konkret suala cavab tapmaq istəyirik: **oğuznamə – bədii yaradıcılıq məhsuludur, yoxsa tarixi-xronikadır? Oğuznamə – folklorla, yoxsa yazılı ədəbiyyata aiddir? Oğuznamə xüsusi janrdır, yoxsa epik növün dastan, epos, yaxud nağıl janrının bir formasıdır?**

Oğuzların kimliyi, tarixin hansı mərhələsində bu adla yaşamaları, eləcə də oğuznaməni düzüb-qoşan ozanların oxşar və yaxın sənətlər sırasında mövqeyi müəyyənləşdirilmədən qarşıya çıxan suallara düzgün cavab tapmaq mümkün deyil.

Azərbaycan, anadolu türklərinin, türkmənlərin və qaqauzların ulu babaları - oğuzlar haqqında ilk yazılı tarixi mənbə Orxon-Yenisey daş kitabələri hesab edilir. «Göytürk imperatorluğu dövründəki türk ellərindən biri də doqquz boydan ibarət oğuzlar idi. Onlar VII əsrin II yarısı ilə VIII əsrin I yarısı arasında Tula çayı boyunca yaşayırdılar. Doqquzoğuzlar türk eli ilə birlikdə Göytürk dövlətinin əsasını təşkil edən ikinci ünsürdür. Bunlar göytürklərin siyasi xələfləri olan uyğurlar dövründə də eyni mahiyyətdə bir rol

¹ Oğuznamələr, s. 3

oynamışlar. Oğuzlara XI əsrdə türkmən və türk deyilmişdir. Lakin «oğuz» sözü dastanlarda xatirəsi yaşadılan əcdadlarının adı kimi xalq arasında uzun müddət işlədilmişdir². Oğuzlar orta çağlarda dünya tarixində böyük rolu olan **səlcuq, atabəylər, qaraxanilər, osmanlı, aqqoyunlu və səfəvi** kimi qüdrətli imperiyalar yaratmışlar.

Beləliklə, oğuzlar haqqında elmə bəlli olan ilk yazılı abidənin orijinalı zəmanəmizə gəlib çatmadığından nə zaman qələmə alındığı dəqiq məlum deyil, lakin həmin abidənin VI-VII əsrlərdən əvvəl orta fars, sonra ərəb dilinə çevrilməsi, türk mənşəli Büzürg Mihrə məxsusluğu göstərir ki, oğuzlar həmin çağlarda Yaxın və Uzaq Şərq ölkələrində böyük nüfuza malik idilər. Nizami də VII yüzilliyin hadisələrinə güzgü tutan «Leyli və Məcnun» məsnəvisində türk boylarının İslamın yayıldığı ərəfədə Ərəbistanda kök saldığını təsdiqləyir:

Leyli mənzilindən kənara çıxdı.
Zülfünün hörüklərini hörmüş,
Qızıl gülə [üzünə] bənövşədək bəzək vurmuşdu.
O qəbilənin bal dodaqlılarından [qızlarından]
Gövhər kimi ətrafına bir dəstə düzülmüşdü.
**Adları Ərəbistanda yaşayan türklər idi,
Ərəb əndamlı türk gözəl olar.**³

² Faruq Sümər. Oğuzlar. Bakı, 1992, s. 25

³ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər prof. Mubariz Əlizadəninidir. – Bakı, 1981, s. 96